

Om surrogation och utmätningsfri egendom*

GÖRAN MILLQVIST**

1. Inledning

Surrogation är en rättsfigur med ganska diffusa drag, inte helt lätt att identifiera bland andra närstående figurer.¹ Termen surrogation syftar vanligen på lösningen av en sakrättslig konflikt avseende separationsrätt till viss egendom, som trätt i stället för någon annan egendom. Det kan röra sig om fall där ett medvetet utbyte skett av någon anledning men också fall där viss egendom av en tillfällighet ersatts av annan slags egendom såsom en fordran på ersättning eller ett utbetalt belopp. Även fall där pengar ersatts av viss egendom kan räknas hit. Konflikten bottenar oftast i att en person (ägaren) hävdar separationsrätt ur en annan person tillgångar framför dennes utmätnings- eller konkursborgenärer. Frågan blir i dessa fall om separatisten kan anses ha en bevarad, överförd rätt till surrogatet framför borgenärerna. Ägaren skulle således få sin äganderätt överflyttad på surrogatet och kunna separera detta i innehavarens konkurs eller vid utmätning hos denne. Men surrogation eller snarare rättsverkningarna av utbyte, kan dyka upp som problem även i andra sammanhang där en ägare önskar freda egendom från andras krav baserat på att egendomen utgör surrogat för annan egendom. Det kan exempelvis röra sig om försäkringsersättning för utmätningsfri egendom, kanske i form av beneficium enligt reglerna i 5 kap. 1 § Utsökningsbalken (1981:774) (UB).

Det kan noteras att surrogation ibland är direkt reglerad i lag och då inte behöver någon ytterligare motivering. Ett exempel är 23 § kommissionslagen (2009:865), som innebär att huvudmannens äganderätt flyttas över från vara till köpeskilling vid försäljningskommission och från tillhandahållna medel

* Har tidigare publicerats i Juridisk Tidskrift 2018/2019 nr 4 s. 922 ff.

** Professor i civilrätt vid Juridiska fakulteten, Stockholms universitet, verksam vid Stockholm Centre for Commercial Law.

¹ Jfr Lindskog, *Betalning*, 2 uppl., Norstedts Juridik 2018, s. 725 ff.

till vara vid inköpskommission. Ett annat exempel är reglerna i 9 kap. 1-6 §§ försäkringsavtalslagen (2005:104), om rätten i vissa fall för annan än försäkringstagaren att göra gällande rätt till ersättning.

Gösta Walin medverkade med en artikel om separationsrätt i konkurs och vid utmätning efter surrogation i Festskrift till Birger Ekeberg,² 1950, vari han var mycket positiv till en ganska långtgående surrogationsmöjlighet. Walin sammanfattade sin syn på rättsläget: ”För egen del anser vi ej uteslutet, att surrogationsprincipen kan slå igenom även när det gäller inköpt egendom för annans pengar eller försäljning av annans egendom eller byte av viss egendom mot annan.” Denna positiva attityd gentemot surrogationsmöjligheten delades dock inte av alla. Bland annat uttryckte Nils Beckman en minst sagt avvaktande hållning i sin recension av Festskriften.³ Denna avvaktande attityd har sedan varit rådande inom litteraturen under lång tid.⁴ Under senare år kan dock skönjas en viss omsvängning i praxis från Högsta domstolen (HD), särskilt gäller detta NJA 2009 s. 500 och NJA 2014 s. 935, där surrogation framhålls som en självklar möjlighet.

Det kan dock konstateras att det ändå lär krävas en tydlig lagregel eller etablerad rättsprincip som grund för surrogation med äganderättslig rättsverkan; som huvudregel ”hoppa” inte äganderätten enligt svensk rätt på det sätt som surrogationen förutsätter. Äganderätt och därmed separationsrätt förutsätter som regel att egendomen ifråga kan identifieras och pekats ut, har den gått förlorad eller omvandlats utan ägarens medgivande har denne som huvudregel endast kvar en fordran på värdeersättning vilken inte har något särskilt skydd gentemot motpartens borgenärer.⁵

² Walin, Gösta, Om separationsrätt efter surrogation. En förmögenhetsrättslig studie, Festskrift tillägnad Birger Ekeberg den 10 augusti 1950, Svensk Juristtidning 1950, s. 532–554.

³ Nils Beckman, anmälan av Festskrift till Ekeberg, SvJT 1951 s. 434, ”För en omstörtning av hävdvunna begrepp om gränserna mellan sakrättsligt och obligationsrättsligt skydd drager sig däremot icke justitierådet WALIN, vilken i en artikel om separationsrätt efter surrogation vill draga vittgående konsekvenser av den samtidigt med 1944 års lag om redovisningsmedel vidtagna ändringen i 17 kap. 2 § handelsbalken. Ur lagrummet, vilket handlar om vad i gäldenärs bo som hörer annan till, borttogs då den punkt, varigenom ägaren, när föremålet för hans rätt ”är förvandlat och ej i behåll”, hänvisas att bevaka en skadeståndsfördran (jfr SvJT 1925 rf. s. 60). Efter punktens borttagande bör enligt Walin ägaren, när den ursprungliga egendomen ej finnes i behåll, ofta kunna göra anspråk på vad som kan sägas ha trätt i dess ställe. I vad mån praxis skall visa sig benägen att gå in på dessa nya linjer är tveksamt.

⁴ Se Hessler, Allmän sakrätt, 1973, s. 161 (dock utgiven före Walins Separationsrätt, 1975), Hästad, Sakrätt avseende lös egendom, 6 uppl., 1996, s. 166.

⁵ Se härom Millqvist, Sakrättens grunder, 8 uppl., Norstedts Juridik 2018, s. 104 ff.

Men surrogation kan som antytts uppträda även i andra sammanhang än de rent sakrättsliga borgenärsskyddsfallen. En sådan situation illustreras av ett nytt prejudikat från HD avseende omfånget av utmätningsskydd enligt 5 kap. 7 § UB.⁶

2. Fallets gång genom instanserna

Målet gällde utmätning av en motorcykel hos AL. AL hade köpt en motorcykel i november 2017 för pengar som han bara tre dagar tidigare hade erhållit som ersättning från Brottsoffermyndigheten för uteblivet skadestånd för vissa allvarliga brott han varit utsatt för. Knappt hälften av ersättningen gick åt till motorcykeln. I april 2018 beslagtogs polisen motorcykeln och i maj utmätte Kronofogdemyndigheten (KFM) den för AL:s allmänna och enskilda skulder. AL överklagade och hävdade att motorcykeln inte kunde utmätas eftersom den var köpt för brottsskadeersättning.

Tingsrätten gick på KFM:s linje och lämnade överklagandet utan bifall, efter att ha noterat att *anspråk* på brottsskadeersättning är utmätningfritt enligt 32 § brottsskadelagen (2014:322) och att förbud mot utmätning av *själva ersättningen* kan följa av 5 kap. 7 § UB. Sådant förbud förutsätter att ersättningen hålls avskild och att antingen pengarna ska tillgodose ett försörjningsbehov eller att i lagrummet angiven tvåårsgräns ännu inte uppnåtts. Tingsrätten påpekade vidare att frågan om tillräckligt avskiljande fick bedömas med ledning av lagen (1944:181) om redovisningsmedel (RVL) och att därmed viss surrogation i och för sig kunde accepteras men att det var oklart hur långt en sådan möjlighet kunde sträcka sig. Dock bedömde tingsrätten att ”den i vart fall inte sträcker sig så långt att en motorcykel, som inköpts för medlen, skulle vara skyddad mot utmätning”.⁷

Göta Hovrätt gjorde samma bedömning som tingsrätten och fann att även om det fanns visst stöd i förarbetena till UB för att surrogation kunde godtas ”vore det enligt hovrättens mening att dra det för långt att utsträcka utmätningfriheten till att omfatta den motorcykel som inköpts för de utbetalade medlen”.⁸ Överklagandet lämnades utan bifall.

I HD fick AL däremot medhåll och HD ansåg enhälligt att eftersom AL visat att motorcykeln i sin helhet härrörde från brottsskadeersättningen

⁶ NJA 2018 s. 966.

⁷ Växjö Tingsrätt, Å 2820-18, 2018-07-20, protokoll s. 3.

⁸ Göta Hovrätt, ÖÅ 2172-18, 2018-07-30, protokoll s. 2 f. Hovrätten hänvisade till prop. 1980/81:8 s. 1123.

gällde utmättningsförbud för cykeln, som hade ”*trätt i brottskadeersättningens ställe*”.⁹

3. En närmare titt på HD:s domskäl

HD inleder med att påpeka att den ersättning AL erhållit sattes in på ett tomt bankkonto och att 50 000 kr överfördes samma dag därifrån till ett annat AL:s konto, som också var tomt sänar som på 51 öre. Tre dagar senare köpte AL motorcykeln för 37 000 kr och betalade från det senare kontot. Frågan i HD var därmed ”*om den motorcykel som [AL] har köpt för medel som han fått i brottskadeersättning omfattas av utmättningsförbudet i 5 kap. 7 § andra stycket utsökningensbalken*”.¹⁰

HD utgår således från att det inte råder någon tvekan om att de pengar som använts utgörs av brottskadeersättningen och att motorcykeln de facto är ett substitut för en del av detta belopp. Därmed blir prövningen i vad mån syftet för brottskadeersättning ska omfatta även sådan egendom som införskaffas för dessa pengar.

Nästa moment i HD:s domskäl, p. 7–9, är genomgång av vad brottskadeersättning ersätter, nämligen personskada och kränkning enligt reglerna i skadeståndslagen (1972:207) och det påpekas att särskilt ersättning för ideell skada har en starkt personlig karaktär samt att kränkningensersättning

”avser att kompensera känslor som den kränkande handlingen har framkallat, såsom rädsla, förnedring, skam eller liknande som inte tar sig sådana medicinska uttryck att det föreligger en personskada (jfr p. 8). Ersättningen ska bidra till att den drabbade får upprättelse för den kränkande handlingen och därmed återställa dennes självrespekt och självkänsla. Tanken är att ge den skadelidande en möjlighet att genom kränkningensersättningen t.ex. unna sig något extra och därigenom skingra tankarna på kränkningen och den olust och det obehag som han eller hon har åsamkats.”¹¹

Därefter tas utmättningsförbuden i brottskadelagen och UB upp och HD påpekar att tanken bakom dessa förbud är att den aktuella ersättningen har

⁹ HD Beslut 2018-12-07, Ö 4039-18, s. 7.

¹⁰ HD Beslut p. 6.

¹¹ HD Beslut p. 10, med hänv. till prop. 2000/01:68 s. 19 och 48.

en så personlig prägel att gäldenären bör ha möjlighet att använda medlen för sitt avsedda syfte.¹² Frågan om tillräckligt avskiljande styrs av RVL.

Slutligen tar HD upp frågan om utmätningsförbud avseende sådant som trätt i ersättningens ställe med påpekande om att förarbetena till UB visserligen angav att surrogation i vissa fall kunde medföra förbud även avseende sådan egendom men att det ansågs tveksamt hur långt en sådan surrogationsprincip sträckte sig.¹³ Eftersom förarbetena inte gav någon vidare ledning är det enligt HD emellertid

”naturligt att [frågan] får avgöras mot bakgrund av framför allt ändamålet med ersättningen och syftet med utmätningsförbudet. Vidare bör en avvägning göras mot det allmänna borgenärsintresset.”¹⁴

HD återknyter till vad som tidigare sagts och finner därmed

”att starka skäl talar för att förbudet bör gälla även i sådan egendom som den skadelidande har köpt för ersättningen. De allmänna borgenärsintressen som också ska beaktas talar inte med någon styrka i annan riktning. Under förutsättning att den skadelidande kan visa att egendomen i sin helhet härrör från den ersättning som utmätningsförbudet skyddar föreligger hinder mot utmätning av egendomen.”¹⁵

Som redan konstaterats ovan innebär detta att motorcykeln var utmätningsfri såsom surrogat för utmätningsfri brottsskadeersättning enligt 5 kap. 7 § andra stycket UB eftersom det var klarlagt att ersättningen hållits avskild, att två år ännu inte passerat och att motorcykeln i sin helhet härrörde från ersättningen.

4. Några reflektioner

Från civilrättslig utgångspunkt kan utgången sägas bekräfta en tendens i senare praxis från HD att befästa (och kanske utvidga) surrogationsprincipen och godta rättsverkningarna av surrogation i större utsträckning än som tidigare tycks ha varit fallet. I NJA 2009 s. 500 gällde det bland annat att spåra ett belopp genom en transaktionskedja mellan fyra olika bankkonton

¹² HD Beslut p. 12. Här hänvisas till prop. 2013/14:94 s. 47, jfr NJA 1987 s. 746, NJA 2001 s. 823 samt NJA 2017 s. 343.

¹³ Prop. 1980/81:8 s. 503.

¹⁴ HD Beslut p. 16.

¹⁵ HD Beslut p. 18.

och HD ansåg att rättsverkningarna av surrogation kunde godtas trots att det knappast kunde sägas vara "samma belopp" som vandrade från det ursprungliga kontot via två separata konton i annan persons namn för att landa på ett slutligt konto i ytterligare annan person namn. Med hänvisning till Walin, Separationsrätt, s. 174, konstaterade HD i det fallet att separationsrätt kan godtas också efter surrogation i flera led.¹⁶ Dock kunde surrogationen inte medföra separationsrätt från det sista kontot då sammanblandning med andra medel (med okänt ursprung) skett på detta konto och sammanblandning enligt HD alltid medför separationsrättens bortfall.

Det är tydligt att HD i det aktuella målet har velat markera mot underinstansernas kategoriska ställningstagande *mot* surrogation och utmätningsfrihet. KFM ansåg inte skäl föreligga för undantag, tingsrätten menade att surrogationsmöjligheten "i vart fall" inte kunde sträcka sig till att omfatta motorcykeln och hovrätten fann till och med att det vore att "dra det för långt" att utsträcka surrogationsprincipen på ett sådant sätt. HD däremot beskriver det som ett uppenbart fall av utmätningsfrihet närmast på grund av att gäldenären använt ersättningen just på ett sådant sätt som det är tänkt. Han unnade sig något som han tydligen ville ha och som han annars kanske inte skulle haft råd med. Det framgår inte vad "det allmänna borgenärsintresset" består av men främst rör det sig väl om intresset av att få betalt för fordran, vilket alltså inte vägrade upp gäldenärens intresse av att få nytta och glädje av brottsskadeersättningen.

Genom att konstatera att motorcykeln var utmätningsfri följer därav också att den inte skulle ha ingått i AL:s konkurs som del i konkursegendomen, jfr 3 kap. 3 § KonkL. AL fick således genom surrogationen fullt borgenärsskydd för cykeln.

Är det då viktigt att det som i fallet finns en obruten kedja från det faktum att brottsskadeersättningen som sådan är utmätningsfri under vissa förutsättningar, över att det är klarlagt att inköpet skedde helt för medel som var skyddade, till att objektet som sådant är "acceptabelt" som surrogat? Ja, det är troligt att det var av avgörande betydelse för utgången att det rörde sig just

¹⁶ HD hänvisar utan några reservationer till detta fall i NJA 2014 s. 935, som gällde fråga om kvittning av konkursförvaltararvode mot boets medel på advokatens klientmedelskonto. Detta ansågs inte möjligt eftersom boet bedömdes, efter surrogation, vara innehavare av medlen och inte endast ha en redovisningsfordran på advokaten. Det förelåg därmed inte något ömsesidigt fordringsförhållande mellan dem. Detta resonemang och resultat bekräftas av HD i NJA 2019 s. 259, avseende kvittning av likvidatorsarvode mot likvidationsbolagets medel innesående på klientmedelskonto.

om brottsskadeersättning, som i sig har ett utmätningskydd av visst omfång. Frågeställningen uppstod just på grund härav genom att AL hävdade samma utmätningskydd för motorcykeln och då skyddsintresset enligt HD var så starkt kunde det också omfatta cykeln. Kedjans länkar var också intakta och starka genom att det stod klart att ersättningen inte blandats med AL:s övriga tillgångar och endast medel från ersättningen använts för inköpet. AL ålades bevisbördan för båda dessa omständigheter men åstadkom således tillräcklig bevisning.

Det sagda kan å andra sidan innebära att om det brister i någon sådan länk utmätningsfriheten kan bedömas annorlunda. Särskilt om ersättningen används tillsammans med andra medel för inköp av egendom som är mera värd bör det vara svårt att hävda utmätningsfrihet för denna egendom.¹⁷

¹⁷ Jfr härtill Lindskog, *Betalning*, 2 uppl., Norstedts Juridik 2018, not 2676, s. 727.

